

dance, etc.) combined seemingly completely different people, including violent political opponents. Strong contacts with each other and support those who were in membership of certain of aid (charitable) organizations. After all, most ordinary Ukrainian emigrants in Czechoslovakia shaped his personal circle of friends, not paying attention, as they say «the higher matter», that is, those who were their good friends in a previous life or who was closest neighbor.

Church and communication aspects of the Prague emigration of everyday life – good and instructive practice component life.

Key words: Ukrainian emigration in the Czechoslovak Republic, the history of everyday life, Church, communication, vectors of the study.

До редакції надійшла 26.12.2016.

УДК 94(477), „1919/1921”

© **Володимир Баров**
(Ніжин)

ФЛОТИЛІЇ УКРАЇНСЬКИХ ОТАМАНІВ ТА БОЙОВІ ДІЇ НА ДНІПРІ 1919–1921 РР.

Метою статті є дослідження Дніпровських флотилій українських повстанських формацій та їх участь в бойових діях в період 1919–1921 рр., як складової української військової історії, так і в цілому історії України доби Національно-визвольних змагань 1917–1921 рр.

У статті застосовувались як загальнонаукові (аналіз, синтез, узагальнення), так і спеціальноісторичні методи: порівняльно-історичний, історико-генетичний та персонологічний. Використовувались принципи періодизації та класифікації. В основу дослідження покладено принципи історизму та наукової об'єктивності.

Річкові комунікації були вагомим фактором у тактиці, а інколи, й стратегії протиборчих сторін, зокрема, різних повстанських загонів в період 1919–1921 рр. Одним із засобів контролю над водними комунікаціями ставали річкові флотилії, подекуди створені з непризначених для цього цивільних суден. Їх захист та озброєння багато в чому мали імпровізований характер. Наявність у найбільших повстанських з'єднань власних флотилій стала одним з факторів, який дозволяв їм вести більш маневрені військові дії та бути менш вразливими за несприятливих умов. Втім, навіть повна чи часткова втрата повстанцями своїх флотилій не призводила до припинення ними річкової війни – бойових дій на Дніпрі, що свідчить про усвідомлення повстанцями важливості водних шляхів, як військового фактору.

Ключові слова: річкові флотилії, річкова війна, червона Дніпровська флотилія, повстанський рух, отаманищина, махновці.

Доба Української революції та Національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. ще містить чимало «білих плям» та нерозроблених історіографічних сюжетів. Передусім, це стосується військово-історичної тематики, зокрема, історії річкових флотилій, їх місця та ролі в річковій війні повстанців на Дніпрі. Чимало аспектів військової організації, бойової діяльності цих флотилій ще не розкриті повною мірою, що зумовлює актуальність зазначеної теми.

Історія Національно-визвольних змагань 1917–1921 рр., і особливо, повстанського руху, представлена у значній кількості як опублікованих, так і неопублікованих джерел.

Основним джерелом стали мемуари провідних політичних та військових діячів того часу. Саме до такого типу джерел відносяться спогади «анархістського батька» Нестора Махна, які дають уявлення про формування

повстанського руху у Південно-Східній Україні та його специфіку [8]. Не менш важливими є спогади Миколи Скрипника, які відображені в його праці «Начерк історії пролетарської революції на Україні» [13]. Цінним свідченням є спогади командира червоної Дніпровської флотилії Андрія Полупанова [10]. Важливими джерелами є також свідчення очевидців, що дають змогу оцінити події того грізного часу в контексті повсякденності [6, с. 165–341]. Дані свідчення значною мірою зібрані та опубліковані Романом Ковалем в додатках до його монографії [7, с. 210–309]. Проте, чимало з них були зафіксовані через значний проміжок часу від тих подій, котрим вони присвячені, що потребує критичного ставлення та всебічної перевірки. Недоліки цих спогадів, як і будь-якої мемуаристики, полягають у суб'єктивній позиції автора, що вимагає критичного аналізу та співставлення з іншими джерелами при їх

використанні. Достатньо вагомими є роботи радянських військових істориків 1920-х рр., які містять цінну інформацію, доступну авторам як сучасникам подій, що дозволяє розглядати ці праці як певною мірою джерела. До таких належить книга А. Саковича «Речные и озерные флотилии» [12] та колективна праця «Гражданская война. Боевые действия на морях, речных и озерных системах» [3].

Українська історіографія має чималий доробок з проблем організації українського війська та повстанського руху 1917–1921 рр. Низка досліджень Р.М. Ковалю [7], В.П. Чопа [14], І.І. Лимана [15] та В.А. Савченка [11] присвячені українському повстанському руху на території Наддніпрянської України. Побічно в цих роботах висвітлюються деякі аспекти бойового застосування повстанцями річкового транспорту.

Зарубіжна історіографія представлена роботами російського дослідника О.В. Шубіна [16] та французького фахівця з історії російського революційного руху – О. Скирди [17], які торкаються анархістського руху в Україні в цей період, зокрема, діяльності Нестора Махна. Дослідження О.В. Шубіна «Махно и его время» висвітлює історію махновського руху на тлі подій революції та громадянської війни в Росії 1917–1922 рр. Цікавим є підхід історика до дослідження явища в контексті його зв'язку з іншими масовими селянськими повстанськими рухами того часу, а також з'ясування впливу махновського руху на протиборчі табори – червоних і білих. Робота французького історика О. Скирди «Нестор Махно – козак анархії: боротьба за вільні ради в Україні» присвячена загальній проблематиці махновського руху, зокрема, формуванню анархістського самоврядування, діяльності рад в «махновській республіці», які виступали самостійними, «вільними» органами влади.

Отже, джерельно-історіографічна база з даної проблематики є достатньо репрезентативною для подібного дослідження.

Втім, у зазначених роботах тематика повстанських флотилій, а тим більше річкової війни повстанців, залишилась майже недослідженим, як цілісне явище, аспектом.

Предметом даного дослідження є повстанська «річкова війна» періоду Національно-визвольних змагань.

Об'єктом даної роботи є вивчення формування та діяльності флотилій українських повстанських угруповань.

Метою статті є дослідження Дніпровських флотилій українських повстанських формацій

та їх участь у бойових діях в період 1919–1921 рр., як складову української військової історії, так і в цілому історії України зазначеного періоду.

При написанні наукової роботи використовувались як загальнонаукові (аналіз, синтез, узагальнення), так і спеціальноісторичні методи: порівняльно-історичний, історико-генетичний та персонологічний. Використовувались принципи періодизації та класифікації. В основу дослідження покладено принципи історизму та наукової об'єктивності.

Військові дії на території України в 1919–1921 рр. відрізнялися значною маневреністю, яка зумовлювалася багатьма факторами, в тому числі знанням місцевих умов. Через це особливо важливого значення набули комунікації та шляхи сполучення. Перевернені в період Першої світової війни залізничні шляхи потребували для свого безвідмовного функціонування цілковитого контролю над територією, якою вони проходили. Обмежені та малочисельні військові підрозділи не могли виконати подібне завдання, через що зростало значення інших комунікацій, передусім, річкових. Одна з найбільших українських річок – Дніпро, в тогочасних умовах стала важливою стратегічною комунікацією для протиборчих сторін.

Наслідком з цього стало виникнення військових річкових флотилій на Дніпрі, зокрема, і в повстанських з'єднань, що діяли в Дніпровському басейні. Їх поява відноситься до кінця 1918 – початку 1919 рр., що було пов'язано з розгортанням антигетьманського руху та зміною військово-політичної ситуації. Створення річкових флотилій дозволяло збільшити маневреність та тактичні можливості сухопутних військових з'єднань.

Спочатку у військових цілях починають використовуватися звичайні рибацькі човни, а також переобладнаний цивільний річковий транспорт (пароплави, буксири, баржі). Основними шляхами поповнення наявного складу флотилій стають реквізиції або військові трофеї, захоплені плавзасоби ворога. Захист та озброєння суден мало в основному імпровізований характер. Так, пароплави обладнувались дерев'яною обшивкою з двох дощок та прошарку піску, інколи – листів м'якої сталі. Подібне «бронювання» встановлювалось на рубці та найбільш вразливих частинах корабля, як, наприклад, моторне відділення. Такий тип захисту не прикривав корабель та його екіпаж. Лише кулеметники мали відносно достатнє укриття, тоді як розрахунок гармат

був відкритий для ураження. Через це, у разі кулеметного обстрілу судна, вести вогонь з корабельної артилерії було неможливо. Це, в свою чергу, позначалося на бойовій ефективності кораблів річкових флотилій. Більш важке бронювання встановити не дозволяли тактико-технічні характеристики річкового транспорту.

Озброєння складалося з кулеметів, а також гармат, хоча їх використання на річкових судах було проблематичним. Частіше важке озброєння транспортувалося для підтримки річкового десанту, подекуди, з подальшим використанням на березі. Гармати встановлювались на залізних штирях, що були вперті в кільову балку. При цьому зрізані сошники впирались в залізний погон, приклепаний до палуби. Описаний спосіб установки корабельної артилерії характеризувався жорсткою фіксацією. Внаслідок цього, при пострілах, гарматна віддача сильно діяла на корпус, машину та рвала палубу, що призводило до розходження корабельних швів. Ще один недолік установки гармат, непризначених для річкових пароплавів, полягав у малому куті наведення, що зменшувало дальність стрільби, а в умовах покритих рослинністю берегів – ще й обмежений горизонт видимості [3, с. 131–132].

Тактика бою включала в себе використання засідок, оточення супротивника, масовані атаки з використанням умов ландшафту та комбінуванням дій на Дніпрі з діями на березі.

Слід відзначити, що річкові флотилії потребували наявності інфраструктури і контролю над певною ділянкою річкового узбережжя. Через це лише отамани великих повстанських загонів могли собі дозволити власні річкові флотилії. До таких відносяться отамани Ілько Струк, Зелений (Данило Терпило) та Нестор Махно.

У березні 1919 р. проти більшовиків виступив отаман І. Струк. Основною базою його загонів було містечко Чорнобиль, яке мало стратегічно вдале розташування. З півночі підступи до містечка прикривала Прип'ять, зі східного флангу – Дніпро, на заході і півдні розташовувалися ліси. Саме в Чорнобилі загін Струка рекувізував для своїх потреб пасажирський пароплав та буксири, які склали основу отаманської флотилії. Станом на квітень 1919 р. вона складалась з семи кораблів: «Горностаєполь», «Ретвизан», «Санитарный № 4», «Соня», «Петр Великий», «Пинск», «Полезный». Проголосивши себе командуючим «Першої повстанської армії», отаман почав боротьбу за контроль над Північною Київщиною [9].

Формування повстанської флотилії отамана Зеленого припадає приблизно на той самий

період, що і флотилії Струка, тобто на весну 1919 р. Річкова флотилія зеленівців, загалом, складалася з буксирного катеру «Шарлотта», захопленого в більшовиків, та трьох броньованих пароплавів «Зевс», «Санитарный» і «Днепровск». На «Шарлотте» деякий час розміщувався військовий штаб Зеленого, що дозволяє визначити цей пароплав як флагманський корабель повстанської флотилії. Крім того, в якості допоміжної сили, до складу флотилії входили рибацькі човни. Саме озброєні рибалки допомагали повстанцям контролювати судноплавство на Дніпрі. Основне озброєння флотилії складалось з кулеметів. Точних відомостей про встановлення та бойове використання на флотилії Зеленого важкого озброєння немає [6, с. 85].

Флотилія Зеленого дозволяла йому здійснювати контроль за комунікаціями на Дніпрі, підриваючи можливості забезпечення своїх супротивників. Наприклад, в середині квітня 1919 р. отаманська флотилія захопила 30 барж з сіллю, вугіллям та залізом. Захоплені вантажі ставали здобиччю селян, які складали основну соціальну базу загонів Зеленого.

В квітні загони Струка та Зеленого, за підтримки інших повстанських формувань, намагалися захопити Київ, що стало однією з найбільш яскравих акцій в історії річкової війни українських повстанців.

10 квітня 1919 р. загони Ілька Струка разом з силами інших отаманів увійшли до передмість Києва. Цей наступ отримав в радянській історіографії назву «Куренівське повстання», попри те, що воно локалізувалось не тільки в межах Куренівки, але включало й інші частини міста: Пріорку, Поділ, Святошин. Крім того, окремі загони змогли дістатися центру міста – Хрещатика та Царської площі (сучасна назва – Європейська площа).

Повстання почалось з антибільшовицького виступу в с. Старі Петрівці, яке стало своєрідним центром повстання. На допомогу селянам Струк відправив Дніпром два катери і кулеметну роту. Підтримка повстанців дала змогу відбити висадку червоного десанту з 3 броньованих катерів, який прибув для придушення виступу [9; 10].

Виступ в Петрівцях та успішний спротив підштовхнули селянство Київщини до загального виступу. Діючі повстанські формування Струка, Зеленого та Овсія Гончара приєдналися до нього, об'єднавши свої сили з метою відбити Київ у більшовиків. За свідченням Миколи Скрипника, тодішнього голови уряду радянської

України, «повстання майже повністю відрізало Київ від підвозу продовольства, зруйнувало військові комунікації» [13].

Загону Гончара вдалось звільнити Васильківський повіт і вийти в район Боярки, водночас, з півночі і півдня на Київ рушили, відповідно, загони Струка та Зеленого. Зеленівці просувалися з Вишгорода на Поділ, струківці – Чорнобильським шляхом. План отаманів полягав в тому, щоб взяти Київ у кільце [9; 10].

Приблизно о 5-й годині ранку 10 квітня перші повстанські загони вступили на Пріорку, а згодом і на Куренівку. Значна підтримка в зайнятті Куренівки належала річковій флотилії Струка. Дії струківців були підтримані річковим десантом отамана Зеленого.

В Києві розгорнулись вуличні бої. Частина робітників виступили на боці повстанців. Проте, більшовикам вдалось мобілізувати усі наявні резерви, зокрема, «інтернаціональні частини» з латишів та китайців. Під вечір повстанці, відчуваючи нестачу боєприпасів, стали відступати. Чимало повстанців-селян влились до загонів Струка, Зеленого або Гончара. Попри те, що отаманам не вдалось взяти місто, Київ опинився в блокаді. Повстанці Зеленого перекрили Дніпро та встановили контроль над Обухівським, Васильківським, Фастівським та Ришівським повітами. Струк блокував Київ шляхом контролю над північними повітами – Чорнобильським та Радомишльським.

Дії повстанців викликали серйозну стурбованість в командування Червоної армії щодо безпеки своїх тилів. До боротьби з загонами Зеленого залучаються не лише сухопутні частини, але й нещодавно сформована червона Дніпровська флотилія, що свідчить про високу оцінку значення річкових комунікацій для обох сторін.

Це змусило Струка укріпитися поблизу Чорнобиля. В ніч на 2 травня 1919 р. Дніпровська флотилія підійшла до містечка і піддала його артобстрілу. При цьому нападникам вдалось захопити затон та кілька пароплавів, які повстанцям довелось покинути. Після втрати основного складу своєї флотилії Струк зосередився на сухопутних військових діях.

Одразу після Куренівського повстання червоноармійські з'єднання продовжили боротьбу з повстанцями Зеленого. Вже 12 квітня 1919 р. за підтримки пароплавів «Адмирал» та «Дорофея» червоні загони здійснили наступ на Трипілля. Однак, неподалік від села, використовуючи крутий правий берег, повстанцям вдалось створити укріплення, посилені гарматами та кулеметами. Створена оборонна лінія не

дозволила червоноармійцям просунутися далі. 30 квітня 1919 р. червона Дніпровська флотилія в складі пароплаву «Тарас Бульба» та буксиру «Курьер» піддала бомбардуванню Трипілля. Від обстрілу постраждала школа, церква, згоріло кілька хат. Однак, повстанцям вдалось відбити напад. На початку травня наступ на Трипілля продовжився. Підтримку сухопутним силам Червоної армії надали пароплави «Адмирал», «Верный», «Курьер», «Арнольд» та бронекатер № 5. Під тиском переважаючих сил супротивника повстанські загони перейшли на лівий берег Дніпра. 11–15 травня Трипілля та навколишні села були зайняті більшовиками.

Однак, з відновленням дій отамана Зеленого на Правобережжі, річкова війна відновилась з новою силою. 3 липня 1919 р. Дніпровська флотилія разом з підрозділами Червоної армії з Києва знову атакували Трипілля. Прагнучи уникнути зайвих руйнувань, Зелений вивів повстанські загони з села. Попри це, село було обстріляно з Дніпра та піддано руйнуванню. Відсутність опору ввела червоних в оману, що стало одним з факторів успіху нічної контратаки Зеленого. Під час бою було вражено один з пароплавів. Цей бій став однією з найбільш ганебних поразок червоної Дніпровської флотилії [12, с. 70–71].

17–18 липня 1919 р. проти повстанців спрямовується 12-тисячний каральний загін при підтримці кораблів Дніпровської флотилії – пароплавів «Адмирал», «Трахтемиров», «Поспешный», «Дорофея», «Верный», «Курьер» та бронекатеру № 1. 23 липня в с. Халеп'я висадився червоноармійський десант, який зеленівцям вдалося розгромити.

Військово-політична ситуація кінця літа–осені 1919 р. змусила отамана Зеленого відійти вглиб Правобережної України, а з часом приєднатися до Дієвої армії УНР. Бойові дії набули більш сухопутного характеру, що призвело до занепаду повстанської флотилії. У свою чергу, загибель отамана Зеленого восени 1919 р. призвела до роздроблення повстанських сил, що позначилось на їх боєздатності. В жовтні 1920 р. червона Дніпровська флотилія висадила три річкових десанти у Трипіллі. Проте, червоноармійцям не вдалося досягнути своєї мети – знищити повстанців.

Після втрати основного складу своєї флотилії в травні 1919 р., Струк зосередився на сухопутних військових діях. Лише у 1920 р., повернувшись до свого району, повстанці активізували свої дії на Дніпрі, намагаючись встановити контроль над річковими шляхами. Однак, віднови-

ти колишню флотилію отаману не вдалося. У квітні-червні 1921 р. загони Струка захопили на Дніпрі понад 20 пароплавів та приблизно стільки ж барж і буксирів. Чисельність загону в цей час коливалась від 200 до 1 тис. повстанців. Лише загальна криза повстанського руху наприкінці 1921 р. змусила отамана припинити дії на Дніпрі та Прип'яті, розпустивши залишки свого формування [11, с. 346–348].

Виникнення махновського руху в Південно-Східній Україні було зумовлено аналогічними, за своїм характером, процесам, що призвели до започаткування повстанського руху в Центральній Україні. Прорахунки гетьмана Павла Скоропадського в аграрній політиці спричинили розгортання селянського повстанського руху в усіх частинах України. Політичною платформою для цих рухів ставали ідеї тих політичних партій, які збігалися з поглядами самих селян. До таких партій належали, передусім, українські есери та анархісти.

Відмінність повстанського руху в Південно-Східній Україні полягала в тому, що для місцевого селянства, в силу об'єктивних причин, соціальні та економічні питання відігравали більш провідну роль, посідаючи перше місце, ніж для селян Центральної України. Через це гасла анархістів, які перегукувалися з селянськими уявленнями про власне самоврядування, відсутність державного примусу в будь-якій формі, знайшли серед них жваве сприйняття.

Сучасна українська історіографія розглядає махновців як селянський повстанський рух в Південно-Східній Україні, який об'єднувала ідеологія селянської суспільної свідомості в поєднанні з власно інтерпретованими анархо-комуністичними теоріями. Певну теоретичну проблему становить визначення національної складової в середовищі махновського руху, що розглядається як учасник і української, і російської революції. Хоча географічно-територіальний фактор, соціальні і культурно-традиціоналістські характери дозволяють визначити махновський рух як суто українське явище [1, с. 6–7].

Розгортання селянського повстанського руху в Південно-Східній Україні в середині літа-осені 1918 р. співпало з другим етапом формування власне махновського руху, створивши умови для збільшення соціальної бази анархістів [17].

Першою серйозною акцією загону Нестора Махна став бій в с. Дібрівка 30 вересня 1918 р., який поклав початок творенню легенди про

«батька» Махна: загін зумів завдати поразку супротивнику в умовах його чисельної переваги. Акція зміцнила авторитет Махна серед селян Катеринославщини [16, с. 95–96].

До кінця 1918 р. махновцям вдалось встановити свій контроль над більшістю сіл Катеринославської губернії, лише міста залишалися осередками державної влади.

Військово-політичні зміни кінця 1918 р., зокрема повалення гетьманату Скоропадського та прихід до влади Директорії, Махно оцінював виключно за анархістським підходом, що зумовило його орієнтацію на російських більшовиків як союзників [1, с. 38–40]. В кінцевому підсумку, ця орієнтація нанесла значної шкоди справі українського державотворення, і, зрештою, самим махновцям.

Проте, союз з більшовиками дозволив махновцям реорганізувати свої загони за зразком регулярного війська, що посилювало їх бойові можливості.

Так, уже навесні 1919 р. повстанці виявились спроможні брати під контроль міста. В цей час були здобуті Бердянськ, Мелітополь, Маріуполь. У Маріуполі трофеями махновців, зокрема, стали: два пароплави, два катери та бронепотяг.

Саме до цього періоду, весни 1919 р., можна віднести формування та дії флотилій у складі повстанських загонів. На той час махновці здобули контроль над містами з портовою інфраструктурою – Бердянськом та Олександрівськом. Це дозволило їм створити власні сили на воді: Олександрівську річкову та Азовсько-Чорноморську флотилії [4, с. 36–40].

Певною мірою, виникненню махновських флотилій сприяли інциденти, подібні випадку в Бердянську у квітні 1919 р., коли невдовзі після зайняття міста повстанцями до нього з моря підійшов англійський міноносець. Комендант порту М. Полонський розписався у власному безсиллі щодо даної ситуації. «У розпорядженні міської влади зараз немає не те що якогось пароплаву, а навіть човна, – виправдовувався він, – а раз так, значить у морі торохтить або денікінський корабель, або іноземне судно» [15, с. 57]. Щоб не заговорила зброя, місцевій владі довелося вирішити тодішню ситуацію за допомогою переговорів з командуванням англійського корабля.

Основу флотилій склали цивільні судна, модернізовані під встановлення озброєння. Так, кілька матросів-махновців у Бердянську виступили з ідеєю патрулювання Азовського моря на катері, який для цього пропонувалося

озброїти 76-мм гарматою. Проект наштовхнувся на труднощі технічного плану: стан катера не дозволяв встановити важке озброєння. За оцінкою інженерів, катер неминуче мав потонути внаслідок віддачі від гарматних пострілів. Всупереч інженерам, гармата все-таки була встановлена на катері, який почав виходити в море та став першим кораблем махновської Азовсько-Чорноморської флотилії у Бердянську [2, с. 187].

Якість управління махновцями цією флотилією яскраво ілюструє наступний епізод.

У квітні 1919 р. комендант бердянського гарнізону С. Каретник взяв недавно відремонтований пароплав, щоб нанести візит коменданту Маріуполя. Корабель під чорним прапором непоміченим дістався до місця призначення. Однак, у Маріупольському порту, на той час, якраз стояли французькі човни та есмінці. Прибуття пароплаву махновців розлютило французьке командування, яке відмовилося його випускати. Повертатися до Бердянська коменданту довелося суходолом. Так, самоуправство окремого махновського командира призвело до небойових втрат у Азовсько-Чорноморської флотилії [15, с. 86–88].

Наприкінці травня 1919 р. Бердянськ був підданий обстрілу французькою ескадрою. Взнаки вдалась відсутність берегових батарей. Попри те, що ще на початку травня червоний командарм А. Скачко надсилав запит Павлу Дибенку: «Прошу негайно вислати чотири берегові гармати в розпорядження Махна для захисту Бердянська і Маріуполя від нападу з моря» [15, с. 159], гармати так і не були надані. Пізніше, вже 21 травня, зі штабу 1-ї повстанської дивізії в штаб 2-ї Української армії була надіслана телеграма за підписами начдива Н. Махна та старшого помічника начштабу Б. Веретельника. В ній містилось прохання негайно вислати до Бердянська морські гармати малого калібру для суден і великого калібру для берегової охорони, для захисту порту і міста у зв'язку з появою ворожого флоту біля Бердянська. У випадку затримки з виконанням, Нестор Махно вказував на неможливість оборони міста [15, с. 159].

Ця телеграма є цінним свідченням як про існування махновської флотилії, (саме для неї і були потрібні гармати малого калібру), так і усвідомлення вразливості утримуваного ними міста з моря.

Бомбардування французькою ескадрою підтвердило найгірші очікування повстанського ватажка.

Проте, саме під час цього інциденту став у нагоді згадуваний патрульний катер махновців. Вийшовши з бердянського порту назустріч ескадрі супротивника, катер зміг двічі влучити в один із французьких міноносців. Після цього французька ескадра відійшла в море, поступово припинивши обстріл.

Загалом французькі кораблі випустили по місту близько 200 снарядів. Два снаряди впало на завод «Джона Грієвза», кілька впало на базарну площу й один снаряд ударив у кут театру. Хоча жертв було мало, всього кілька чоловік, руйнування також були незначні [15, с. 162].

Вірогідно, що акція французької ескадри мала скоріше розвідувальний або психологічний характер, не ставлячи своєю метою щось надто серйозне. Припущення радянських дослідників про спробу висадити десант, скоріше є пропагандистським твердженням, спрямованим на «таврування іноземних інтервентів» [5, с. 124].

В Олександрівську, з травня 1919 р., розміщувалась група з трьох пароплавів, які і склали Олександрівську річкову флотилію. Командиром флотилії був Камчатий. Діяла вона в Нижньому Подніпров'ї на комунікаціях білої Дніпровської флотилії. Існував проект об'єднання двох флотилій шляхом доставки кораблів Олександрівської флотилії Дніпром, через Чорне та Азовське море, до Бердянська. Однак, контроль білих військ над Керченським півостровом не дозволив реалізувати цей план [15, с. 159].

Саме через проект об'єднання двох флотилій, а також плутанину з назвами, в науковій літературі зустрічається їх ототожнення. Через що це питання ще потребує додаткового дослідження.

Очевидно, що після подій червня-липня 1919 р., коли більшовики пішли на розрив військового союзу з Махном, існування обох флотилій, – у Бердянську та Олександрівську, – стало проблематичним. Цілком вірогідно, що літній наступ білих військ генерала Денікіна призвів до остаточної втрати повстанцями своїх річкових сил.

Однак, з втратою флотилій махновці не припинили брати участь в річковій війні. Подібно іншим повстанським формуванням, у цей період, вони переходять до тактики річкового рейдерства. Найактивніші бої в Нижньому Подніпров'ї між махновцями та білими військами припали на осінь 1919 р.

3 жовтня 1919 р. загін білої Дніпровської флотилії у складі канонерського човна К-12, пароплаву «Корсунь», трьох буксирів та 2 катерів був спрямований до Нікополя. За задумом

командування, загін мав перешкодити переправі махновських військ. Однак, повстанці вже зайняли місто, а спад рівня води у Дніпрі та відсутність підтримки сухопутних сил, не дозволили загону білої Дніпровської флотилії виконати поставлене перед ними завдання.

7 жовтня 1919 р. стався бій між білим річковим загonom та махновцями поблизу селища Карай-Дубина (сучасна назва – с. Бережанка), який за свідченнями учасників тривав 37 хвилин. Під час цього бою в особливо небезпечному становищі опинився К-12. Рельєф місцевості дозволяв повстанцям влучно обстрілювати палубу судна зі стрілецької зброї та кулеметів. У бою брала участь і махновська артилерія, яка проявила себе доволі результативно [3, с. 92–93].

Екіпаж К-12 не міг дати відсіч, що було зумовлено не тільки невдалим місцеположенням, але й властивими для майже всіх тогочасних річкових пароплавів конструктивними вадами. Передусім, відсутністю належного захисту та бронювання. Як наслідок, у К-12 був пробитий борт, пошкоджена палуба, підбита одна з гармат, крім того, внаслідок займання 120-мм снарядів виникла пожежа, яка була погашена зі значними труднощами. Втрати особового складу склали 2 вбитих, 3 поранених, 14 зниклих безвісти. На катері «Быстрый» було поранено 2 матросів [3, с. 92–93].

25 жовтня посильне судно «Летчик» та канонерські човни К-12 та К-17 захищали переправу біля Береславля. Наступного дня «Летчик» та К-17 поблизу Береславля та Каховки бомбардували лівий берег. З лівого берегу махновці вели обстріл ворожих суден з кулеметів та стрілецької зброї.

27 жовтня К-12 та К-20 пішли вгору по Дніпру, а «Летчик» пішов в Миколаїв, щоб поповнити боєкомплект. На підтримку залишеного К-17 прийшов англійський міноносець А-12. Попри дії білої Дніпровської флотилії, повстанцям вдалось підійти до Херсона. Взяти місто завадив лише опір гарнізону та підтримка боліндерів. Після невдалої спроби оволодіти Херсоном, махновці відступили на північ в напрямку Снігурівки до ріки Інгулець.

Дії Н.Махна викликали серйозне занепокоєння в командування білих військ стосовно безпеки портових міст – Херсона та Миколаєва [3, с. 92–93].

Річкова війна махновців не обмежувалась боями з білими. Незабаром після повторного взяття Києва, залишеного польськими та українськими військами 12 червня 1920 р., червона Дніпровська флотилія розгортає активні дії

вздовж Дніпра проти повстанських формувань, у тому числі й проти загонів «батька» Махна.

Великий бій між махновцями й більшовицькою Дніпровською флотилією відбувся 29 липня 1920 р. у районі між Кременчуком та Катеринославом, поблизу с. Орлик. Основні сили повстанців на чолі з Н. Махном намагались переправитись через Дніпро. Але завадив канонерський човен «Грозящий» червоної Дніпровської флотилії. Після жорстокого бою «Грозящий» отримав кілька влучень та втратив 10 осіб убитими. Однак, махновці були змушені відмовитись від переправи [3, с. 213–214].

В цілому, рання радянська історіографія відверто визнавала, що український повстанський рух вздовж Дніпра, створював значні труднощі для дій Червоної армії: «Обстановка на Україні склалась так, що наші армії для того щоб воювати на фронті, повинні були утримувати інші армії, підпорядковані начальникам тилів, завданням яких була боротьба з бандами та охорона тилу. У відповідності з цим, флотилія була розбита на загони, які підпорядковувались начальникам тилу армій та діяли за їх завданням. Увесь Дніпро загалом виявився розбитим на ділянки, з яких кожний мав стаціонара. І тільки, коли та чи інша ділянка ставала під загрозу, туди спрямовувались додаткові канонерські човни» [3, с. 213].

Таким чином, річкові комунікації були вагомим фактором у тактиці, а інколи, й стратегії протиборчих сторін, зокрема, різних повстанських загонів у період 1919–1921 рр. Одним із засобів контролю над водними комунікаціями ставали річкові флотилії, подекуди, створені з непризначених для цього цивільних суден. Їх захист та озброєння багато в чому мали імпровізований характер. Наявність у найбільших повстанських з'єднань власних флотилій, стала одним з факторів, який дозволяв їм вести маневрені військові дії та бути менше вразливими за несприятливих умов. Втім, навіть повна чи часткова втрата повстанцями своїх флотилій не призводила до припинення ними річкової війни – бойових дій на Дніпрі, що свідчить про усвідомлення повстанцями важливості водних шляхів.

Перспективи подальших досліджень полягають у тому, що основні положення, наведений фактичний матеріал та висновки можуть бути застосовані в процесі подальших розвідок з історії флотилій українських повстанських загонів. Зокрема, у визначенні точного складу отаманських флотилій, топографії бойових дій та їх впливу на розвиток військово-політичної ситуації.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Архірейський Д.В. Махновська веремія: Тернистий шлях Революційної повстанської армії України (махновців) 1918–1921 рр. / Д.В. Архірейський – К. : Темпора, 2015. – 296 с.
2. Белаш А.В. Дороги Нестора Махно / А.В. Белаш, В.Ф. Белаш. – К., 1993. – 592 с.
3. Гражданская война. Боевые действия на морях, речных и озерных системах. – Л.: Типография морского ведомства, 1925. – Т. 3. Юго-Запад. – 360 с.
4. Дутчак В.В. Українська революція на Катеринославщині та Херсонщині (огляд подій 1919 рік) / В.В. Дутчак // Грані. – 2008. – №1. – С. 36–40
5. Історія міст і сіл Української РСР. Запорізька область. – К. : Головна редакція УРЕ АН УРСР 1971. – 765 с.
6. Коваль Р.М. Отаман Зелений: Історичний нарис / Р.М. Коваль. – К.: Історичний клуб «Холодний Яр»; Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори–2006», 2011. – 464 с.
7. Коваль Р.М. Отаман Орлик. Історичний нарис / Р.М. Коваль. – К. : Стікс, 2010. – 384 с.
8. Махно Н.И. Воспоминания / Н.И. Махно. – М.: Республика, 1992. – 334 с.
9. Парнікоза І.Ю. Київські острови та прибережні урочища на Дніпрі – погляд крізь віки. Розділ 2.6. Заплава Дніпра в Києві під час Перших визвольних змагань 1917–1921 рр. / І.Ю. Парнікоза [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.myslenedrevo.com.ua/uk/Sci/Kyiv/Islands/History/dnieper-kyiv-1917-1921.html>
10. Полупанов А.В. Из истории Днепровской флотилии / А.В. Полупанов [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://moremhod.info/index.php/9-dnepr-content/214-iz-istorii-dneprovskoj-flotilii>
11. Савченко В.А. Двенадцать войн за Украину / В.А. Савченко. – Харьков: Фолио, 2006. – 415 с.
12. Сакович А. Речные и озерные флотилии / А. Сакович. – М.-Л.: Гос. изд-во Отдел военной литературы, 1927. – 134 с.
13. Скрипник М. Начерк історії пролетарської революції на Україні — «Червоний шлях» № 1 (1923) / М.Скрипник [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://uk.wikisource.org/wiki/Червоний_шлях/1923/01/Начерк_історії_пролетарської_революції_на_Україні
14. Чоп В.М. Збройні сили та бойові засоби махновського руху / В.М. Чоп // Грані. – 2000. – №6. – С. 31–37.
15. Чоп В.М. «Вольный Бердянск»: місто в період анархістського соціального експерименту (1918 – 1921 роки) // В.М. Чоп, І.І. Лиман. – Запоріжжя: РА «Тандем-У», 2007. – 478 с.
16. Шубин А.В. Махно и его время: О Великой революции и Гражданской войне 1917–1922 гг. в России и на Украине / А.В. Шубин. – М. : ЛИБРОКОМ, 2013. – 320 с.
17. Skirda A. Nestor Makhno – anarchy's Cossack: The Struggle for Free Soviets in the Ukraine / A. Skirda. – Edinburgh: AK Press, 2004. – 422 p.

REFERENCES

1. Arhirejs'kyj D.V. Mahnovs'ka veremija: Ternystyj shljah Revoljucijnoi' povstans'koi' armii' Ukraïny (mahnovciv) 1918–1921 rr. / D.V. Arhirejs'kyj – K. : Tempora, 2015. – 296 s.
2. Belash A. V. Dorogy Nestora Mahno / A.V. Belash, V.F. Belash. – K., 1993. – 592 s.
3. Grazhdanskaja vojna. Bolevye dejstvujja na morjah, rechnyh y ozernyh systemah. – L.: Typografujja morskogo vedomstva, 1925. – T. 3. Jugo-Zapad. – 360 s.
4. Dutchak V.V. Ukraïns'ka revoljucija na Katerynoslavshhyni ta Hersonshhyni (ogljad podij 1919 rik) / V.V. Dutchak // Grani. – 2008. – №1. – S. 36–40.
5. Istorija mist i sil Ukraïns'koi' RSR. Zaporiz'ka oblast'. – K. : Golovna redakcija URE AN URSR 1971. – 765 s.
6. Koval' R.M. Otaman Zelenyj: Istorychnyj narys / R.M. Koval'. – K.: Istorychnyj klub «Holodnyj Jar»; Kam'janec'-Podil's'kyj: PP «Medobory–2006», 2011. – 464 s.
7. Koval' R.M. Otaman Orlyk. Istorychnyj narys / R.M. Koval'. – K. : Stiks, 2010. – 384 s.
8. Mahno N.Y. Vospomynanyja / N.Y. Mahno. – M.: Respublyka, 1992. – 334 s.
9. Parnikoza I.Ju. Kyi'vs'ki ostrovy ta pryberezhni urochyshha na Dnipro – pogljad kriz' viky. Rozdil 2.6. Zaplava Dnipro v Kyjevi pid chas Pershyh vyzvol'nyh zmagany' 1917–1921 rr. / I. Ju. Parnikoza [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.myslenedrevo.com.ua/uk/Sci/Kyiv/Islands/History/dnieper-kyiv-1917-1921.html>
10. Polupanov A.V. Yz ystoryy Dneprovskoj flotylyy / A.V. Polupanov [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://moremhod.info/index.php/9-dnepr-content/214-iz-istorii-dneprovskoj-flotilii>
11. Savchenko V.A. Dvenadcat' vojn za Ukraynu / V.A. Savchenko. – Har'kov: Folyo, 2006. – 415 s.
12. Sakovych A. Rechnye y ozernye flotylyy / A. Sakovych. – M.-L.: Gos. yzd-vo Otdel voennoj lyteratury, 1927. – 134 s.

13. Skrypnyk M. Nacherk istorii' proletars'koi' revoljucii' na Vkraï'ni — «Chervonyj shljah» № 1 (1923) / M. Skrypnyk [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: https://uk.wikisource.org/wiki/Chervonyj_shljah/1923/01/Nacherk_istorii'_proletars'koi'_revoljucii'_na_Vkraï'ni
14. Chop V.M. Zbrojni syly ta bojovi zasoby mahnovs'kogo ruhu / V.M. Chop // Grani. – 2000. – №6. – S. 31–37.
15. Chop V.M. «Vol'nyj Berdjansk»: misto v period anarhists'kogo social'nogo eksperymentu (1918–1921 roky) // V.M. Chop, I.I. Lyman. – Zaporizhzhja: RA «Tandem-U», 2007. – 478 s.
16. Shubyn A.V. Mahno y ego vremja: O Velykoj revoljucyy u Grazhdanskoj vojne 1917–1922 gg. v Rossyy u na Ukrainy / A.V. Shubyn. – M. : LYBROKOM, 2013. – 320 s.
17. Skirda A. Nestor Makhno – anarchy's Cossack: The Struggle for Free Soviets in the Ukraine. – Edinburgh: AK Press, 2004. – 422 p.

© **Владимир Баров**
(Нежин)

ФЛОТИЛИИ УКРАИНСКИХ АТАМАНОВ И БОЕВЫЕ ДЕЙСТВИЯ НА ДНЕПРЕ 1919–1921 ГГ.

Целью статьи является исследование Днепровских флотилий украинских повстанческих формирований и их участие в боевых действиях в период 1919–1921 гг., как составной части украинской военной истории, так и в целом истории Украины периода Национально-освободительной борьбы 1917–1921 гг.

В статье использовались как общенаучные (анализ, синтез, обобщение), так специальные исторические методы: сравнительно-исторический, историко-генетический и персонологический. Использовались принципы периодизации и классификации. В основу исследования положены принципы историзма и научной объективности.

Речные коммуникации были весомым фактором в тактике, а иногда и стратегии противоборствующих сторон, в частности, различных повстанческих отрядов в период 1919–1921 гг. Одним из способов контроля над водными коммуникациями становились речные флотилии, частично созданные из непредназначенных для этого гражданских судов. Их защита и вооружение во многом имели импровизированный характер. Наличие у крупнейших повстанческих соединений собственных флотилий стало одним из факторов, который позволял им вести более маневренные военные действия и быть менее уязвимыми при неблагоприятных условиях. Однако, даже полная или частичная потеря повстанцами своих флотилий не приводила к прекращению ими речной войны – боевых действий на Днестре, что свидетельствует об осознании повстанцами важности водных путей как военного фактора.

Ключевые слова: речные флотилии, речная война, красная Днепровская флотилия, повстанческое движение, атаманищина, махновцы.

© **Volodymyr Barov**
(Nizhyn)

FLOTILLAS OF THE UKRAINIAN ATAMANS AND FIGHTING ON THE DNIPRO IN 1919–1921

The article is aimed at the research of the Dnipro flotillas of the Ukrainian rebel formations and their participation in hostilities in 1919–1921, as a part of the Ukrainian military history and the history of Ukraine during the national liberation struggle of 1917–1921.

The article used both general scientific methods (analysis, synthesis, generalization) and special historic methods: comparative history method, historical and genetic method, personal analysis method. We used the principles of periodization and classification. The principles of historism and scientific objectivity lie in the foundation of this research.

River communications were a significant factor in the tactics and sometimes in the strategies of the opposing sides, including various rebel groups during the 1919–1921. River flotillas became one of the means of control over water utilities. Those flotillas were sometimes created on the basis of with civil ships unassigned for that purpose. Their defense and weapons were largely of an improvised nature.

The largest rebel detachments had their own flotillas at their disposal, which became one of the factors that allowed them to conduct more maneuverable military actions and to be less vulnerable under adverse conditions. In fact, even a complete or partial loss of the rebels' flotillas did not lead to the termination of the river war – the hostilities on the Dnipro, which indicates the importance of the rebels' awareness about the waterways as a military factor.

Keywords: river flotillas, river war, red Dnipro flotilla, insurgency, Ataman period, Makhnovites.

До редакції надійшла 15.02.2017.